

FIGYELŐ

Megnyílt a Fragmenta Codicum kódextörédék-adatbázis.* Új forrásgyűjteménnyel gazdagodik a magyarországi középkortudomány: 2025 őszétől immár elérhetők az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött középkori kódextörédékek fotói és leírásai a nemzeti könyvtár Kézirattárának digitális tartalomszolgáltató felületén, a *Copiam*.¹ A Kézirattárban őrzött levelek, naplók, hagyatékok, és a Színháztörténeti- és zeneműtár kottái után ezzel újabb kincsek válnak online hozzáférhetővé. A kódextörédékeket tartalmazó adatbázis gondolata és terve már több mint másfél évtizede érlelődött, az adatbevitel- és szerkesztőfelület gyakorlati megvalósítása is megtörtént, és hosszú várakozás után a technikai feltételek most végre lehetővé tették a nyilvános keresőfelület szabad elérését is. Időközben létrejött a Fribourgi Egyetemről az egész világra kiterjedő *Fragmentarium* adatbázis,² és több hazai kezdeményezés is megvalósult a kézirat- és törédékkutatás kottás törédékekre és liturgiára koncentrááló részterületein.³ Reményeink szerint ez az újabb segédeszköz is elfoglalhatja köztük a helyét, és a társtudományok művelői örömmel ismerkednek meg vele és veszik használatba kutatásaik során.

A magyarországi könyvtárakban őrzött kódextörédékek felkutatása, általános, minden műfajra kiterjedő feldolgozása és katalóguskötetekben való publikálása a Mezey László által több mint ötven éve alapított, az ezredforduló óta az OSZK-ban működő *Fragmenta et Codices* Kutatócsoport feladata.⁴ A fennmaradt magyar eredetű vagy a korabeli Magyarországon használt középkori kéziratok száma igen csekély: az egykori kötetek viharos történelmünk során nagyrészt elpusztultak, ezért a teljes kéziratok mellett fölértékelődnek számunkra a Mohács előtti törédékelemlékek is, amelyek egy-egy elveszett kódexet képviselő maradványokként a hazai és az európai középkori könyvkultúra fontos dokumentumai. Mezey László eredeti kutatási koncepciója az volt, hogy a törédékkutatás eredményei révén következtessen vissza a Magyar Királyság elveszett, elpusztult egykori kódexállományának összetételére; a munka terepéről ezért először azokat a gyűjteményeket választotta, ahol középkori magyar anyag felbukkanása volt várható. A *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae* sorozat kétrészes első kötete ezért a Budapesti Egyetemi Könyvtárnak,⁵ illetve a Központi Papnevelő Intézet

* A szerző a HUN-REN–MNMKK OSZK *Fragmenta et Codices* Kutatócsoport tagja.

¹ <https://copia.oszk.hu/fragmenta/> (letöltve: 2025. 10. 08.)

² <https://fragmentarium.ms/> (letöltve: 2025. 10. 08.)

³ <https://fragmenta.zti.hu/> és <https://usuarium.elte.hu/> (letöltve: 2025. 10. 08.)

⁴ A *Fragmenta Codicum* Kutatócsoportot Mezey László alapította 1974-ben, az Eötvös Collegiumban. 1984 és 2003 között Vizkelety András, 2003-tól Madas Edit, 2017-től Sarbak Gábor vezette, 2025 nyaratól pedig Zsupán Edina áll az élén. 2007-ben a csoport kiegészült a 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhellyel, s felvette az MTA–OSZK *Res Libraria Hungariae* Kutatócsoport nevet. 2022. július 1-től ismét önállóan, az intézmények névváltozásait követve HUN-REN–MNMKK OSZK *Fragmenta et Codices* Kutatócsoport néven működik tovább. <https://www.fragmenta.oszk.hu/> (letöltve: 2025. 10. 08.)

⁵ I/1 *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* 1983.

Könyvtárának⁶ a kódextörödékeit ismertette, amelyek régikönyv-állománya nagyrészt a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárához, illetve a II. József által felosztott kolostorok anyagához köthető. Ezt a provenienciájuk szempontjából szintén ígéretesnek tűnő esztergomi,⁷ győri,⁸ illetve soproni⁹ gyűjtemények az anyagát feldolgozó kötetek követték. A sorozat neve időközben *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae*-re változott, a feldolgozandó anyagok köre pedig kibővült a kódexekkel; elsőként az Országos Széchényi Könyvtár,¹⁰ majd az esztergomi gyűjtemények¹¹ latin nyelvű középkori kézírataival. A kutatócsoport előtt álló következő feladat a további magyarországi egyházi gyűjtemények kódexeinek feldolgozása, elsőként a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtáré.

A kódexek és a töredékek feldolgozása párhuzamosan folyik, a csoport tagjai az elmúlt években számos gyűjtemény töredékanyagát dolgozták fel részben vagy egészében, értékes eredményekkel gazdagítva a hazai medievisztikai kutatást. A teljesség igénye nélkül, a váci egyházmegye intézményeinek töredékeiből adott ízelítőt Lauf Judit és Sarbak Gábor,¹² Hende Fanni az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextörödékeket ismertette,¹³ szintén neki köszönhetően kerültek fel a *Fragmentarium Digital Laboratory* honlapjára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának töredékgyűjteményében őrzött, ősnymatványokról lefejtett kódextörödékek leírásai 2020-ban.¹⁴ Kisdi Klára a VIII. Scriptorium-konferencián, Esztergomban a Csurgói Református Gimnázium könyvtárában őrzött középkori kézirat-törödékekről tartott előadást. A töredékfeldolgozás következő állomása a közeljövőben az Országos Széchényi Könyvtárban található, „A” jelzetű kódextörödékek nyomtatott katalógusának megjelenése lesz, Lauf Judit tollából.

Az MNMKG OSZK Kézirattára ad helyet Magyarország legnagyobb középkori kézirat-gyűjteményének, amely mintegy 700 kódexet és közel ezer darab lefejtett kódextöréket számlál, a jelenleg is egy-egy régi nyomtatványt vagy koraújkori kéziratot borító vagy középkori kódexben előzéklapként felhasznált, *in situ* töredékek számbavétele pedig szinte lehetetlen feladat. A pergamenből készült, kézzel írott kódexek szinte elnyúlhatatlannak voltak, de nehezebben olvashatók, ezért a könyvnyomtatás megjelenésével kimentek a divatból, az elavultnak tekintett és így feleslegessé vált kötetek lapjait pedig újrahasznosították a könyvkötők. A kódexekkel és régi könyvállománnyal rendelkező könyvtárak Európa-szerte óriási mennyiségű kódextörédeket őriznek így máig előzéklap, kötéstábla vagy aktafedél formájában. Ha azután egy-egy töredékbe kötött könyvet később restauráltak vagy átkötöttek, a kötőanyagként felhasznált kódexlapokat lefejtették róluk, és dobozokban gyűjtötték össze. Ezek a töredékgyűjtemények értékes anyagokat rejthetnek, olyan kódexek lapjait, amelyek egykor teljes valójukban ott foglaltak helyet a kolostorok, főpapok és világi főurak könyvtárainak polcain. A középkor végének jellemző íróanyaga már a papír volt, amely könyvborítóként gyengébb volta miatt nem, de a makulatúrában tömítőanyagként a régi nyomtatványok belívei és egyéb hulladékpapírok mellett annál inkább felhasználásra került. A makulatúrák vizsgálata egyébként is méltatlanul elhanyagolt területe volt a töredékfeldolgozásnak, néhány évtizede a könyvek átkötése során egyszerűen kidobták ezeket az értékes forrásanyagokat. De nem érezték fontosnak

⁶ I/2 *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis*, 1989.

⁷ II *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, 1993.

⁸ III *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, 1998.

⁹ V *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, 2006.

¹⁰ VI *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi Nationalbibliothek (Cod. Lat. 450–556)*, 2007.

¹¹ VII/A *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, 2021; VII/B *Katalog der mittelalterlichen Handschriften in Esztergom*, 2022.

¹² LAUF, SARBAK 2018.

¹³ HENDE 2018.

¹⁴ https://fragmentarium.ms/fellowships/HAS_Budapest (letöltve: 2025. 10. 08.)

számantartani azt sem, hogy melyik töredék melyik könyvről lett lefejtve, illetőleg számos kódex-töredék önálló útra kelt, antikváriusokhoz, majd a gyűjtőktől újra a könyvtárakba vándorolt. Így állt össze az OSZK töredékgyűjteménye is: vegyes anyag, ahol az őrzőkönyvekről jó esetben is csak a töredékre írt utalás ad információt, így a magyar proveniencia kiderítése érdekében végzett mégoly alapos nyomozás is csak soványka eredménnyel kecsegtethet. A kottás töredékek esetében a magyar notáció nyújt kapaszkodót, máskor egy-egy különleges díszítőelem vagy bejegyzés segíthet – de az írás önmagában csak ritkán bír eredetmeghatározó erővel.

Az OSZK-ban őrzött latin nyelvű középkori kódextöredékeket Bartoniek Emma sorolta be „A”-tól „E”-ig öt csoportba elsősorban formai szempontok alapján, a régebben lefejtett állományt méret szerint csoportosítva. A legértékesebbeket kiemelte, és felvette kódexkatalógusába.¹⁵ A gyűjtemény töredékeinek kora a 8. és 16. század közé esik. A legkorábbi a Brit-szigeteken (vagy az angolszász bencés misszió valamely délnémet központjában) használt különleges, koraközépkori inzularis írással írt Beda Venerabilis-töredék, Szent Cuthbert szerzetes-remete verses életrajzának részlete, jelzete Cod. Lat. 442.¹⁶ Tartalmukat tekintve a töredékek nagyobb része liturgikus, sok közöttük a kottás, de szép számmal akadnak világi és egyházi jogi, teológiai művek, szentbeszéd, ókori szerzők művei, historiográfiai írások és a hét szabad művészet minden ágát felölelő darabok. Böven találunk nemzetközi érdeklődésre számot tartó,¹⁷ illetve középkori művelődéstörténetünk szempontjából kiemelt jelentőségű, magyar eredetű töredékeket is. Bár teljes kódexek a magyarországi anyag óriási mértékű pusztulása miatt nem állíthatók össze, szerencsés esetben – és a digitális fragmentológiának köszönhetően ez egyre gyakoribb lesz! – az egykori kódexből több levél is előkerül. Ilyen például a zsolozsma liturgiájának énektételeit tartalmazó Budai antifonále vagy az ún. Váradi vagy Zalka-antifonále.¹⁸

A kódextöredékek formai leírása és tartalmi feltárása során a katalógusokat követve az adatbázisban is történetük pontos meghatározására törekszünk: a töredéket magában foglaló egykori teljes kódex eredetén túl a kódex használatának helyét is megkíséreljük felderíteni. Ahol van erre lehetőség, ott az őrzőkötetről is szolgáltatunk információt, a könyvkötésnél használt egyéb töltelékanyagok tartalmi elemzésével együtt. A legnagyobb sikernek az egykori kódex magyar provenienciájának megállapítása könyvelhető el, azaz írásának vagy másolási helyének a Magyar Királyság területéhez vagy a régióhoz kötődő személyhez kapcsolása, de szintén értékes eredmény a nem Magyarországon készült, de legalább itt használt könyvek beazonosítása. Természetesen a korabeli magyar könyvkultúra külföldi kapcsolatainak feltérképezéséhez is támpontokat szolgáltat ez a kutatási terület, különös tekintettel a 18–19. századi főpapi könyveszerzésekre. Mindazonáltal a kutatócsoport nyomtatott kiadványaira jellemző óvatosság itt is megfigyelhető: ha a bizonyítékok nem elégségesek a proveniencia biztos meghatározásához, akkor a helymeghatározás után kérdőjel áll.

¹⁵ BARTONIEK 1940.

¹⁶ Ugyanebből a kódexből még egy levélpárt sikerült beazonosítania Mezey Lászlónak az Egyetemi Könyvtárban. A kódexlevelek valószínűleg már könyvkötésként kerültek a pozsonyi jezsuitákhoz, a 17. század után. A Berliini Állami Könyvtár Porosz Kulturális Örökség Alapítványának gyűjteménye és a Müncheni Városi Levéltár szintén rendelkezik egy-egy további levélpárral ebből a – valószínűleg a Fulda bencés apátságában másolt – Beda-kéziratból. Lásd a töredék leírását: OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 442 – Kisdi Klára, Bp., 2025. <https://copia.oszk.hu/fragmenta/cod-lat-442-beda-venerabilis-vita-metrica-cuthberti/> (letöltve: 2025. 10. 08.)

¹⁷ Az utóbbi évekből lásd LAUF 2018; KISDI 2019.

¹⁸ Czagány Zsuzsa háromkötetes monográfiájának (CZAGÁNY 2019) megjelenése után legújabbban Hende Fanni talált egy újabb levelet ebből a magyarországi használatú, impozáns méretű szerkönyvből: HENDE 2022.

A kódextöredékek formai és tartalmi leírásánál a *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae* sorozat gyakorlatát követjük. Bár a forma a módszerek változása és a robbanásszerű technikai fejlődés hatására némileg módosult, a Mezey László által több mint ötven éve megfogalmazott alapelvek most is ugyanazok.¹⁹ Az egyes töredékek leírását alapos paleográfiai és tartalmi feldolgozás előzi meg. A leírás a következő elemeket tartalmazza: jelzet, tartalmi vagy műfaji meghatározás (cím), műfajcsoportba sorolás; nyelv (a makulatúrák esetében), kor, anyag, terjedelem; fizikai jellemzők; az írás típusának meghatározása és datálása, zenei notáció (ha van), a díszítés jellegzetességei; későbbi bejegyzések, pecsétek; az őrzőkönyv és a makulatúra (ha azonosíthatóak); az anyakódexből származó esetleges egyéb töredékek felsorolása; tartalmi leírás: az összefüggő szövegrészek *incipitje* és *desinitje* (illetve ezek híján *specimen textus*); az azonosítás alapjául szolgáló kiadás; a töredékkel foglalkozó szakirodalom. Az egyes leírások alatt a készítőjük nevét is feltüntetjük. Az adatbázis indulásakor 390 töredék nemzetközi trendekhez igazodó leírását tartalmazza. A feldolgozás és a véglegesítés ütemében a töredékeknek előbb rövid, majd részletes leírását bocsátjuk az érdeklődők rendelkezésére a legfontosabb szakirodalmi hivatkozásokkal. A leírások mellett a töredékek nagy felbontású képei is tanulmányozhatók a Mirador képnézegető segítségével, amelynek képnézegető és képszerkesztő eszközeivel a nehezen olvasható kéziratok is könnyen kezelhetők.

A nyomtatott katalógusoktól eltérően az adatbázisban nem műfaj szerint csoportosítva követik egymást a töredékek, hanem a jelzetek sorrendjében, a *numerus currens* szerint. A műfajcsoportok azonban keresési szempontként megmaradtak. Ezen felül kereshetünk szövegtípus, írástípus, notáció, kronológia, nyelv, műfaj, könyvtárak, levéltárak (lelőhely), proveniencia (keletkezési hely) alapján, de szabad szavas kereséssel is, a szerzők, személyek, posszessorok neve alapján szűrve az adatokat. Mivel az adatbázis az Országos Széchényi Könyvtár digitalizált kéziratait felölelő virtuális gyűjtemény, a *Copia* oldaláról érhető el, így formai megjelenésében és szerkezetében is ahhoz igazodik. A leírások nyelve, amely a nyomtatott katalógusokban a kezdeti latinról németre, majd magyar és német kétnyelvűre változott, az adatbázis adottságait kihasználva immár háromnyelvű: magyar, angol és német. A kodikológiai és paleográfiai szakkifejezések meghonosítása révén a kutatócsoport hozzá kíván járulni az MTA azon célkitűzésének megvalósításához, hogy az egyes tudományok magyar nyelven is egységes színvonalon művelhetők legyenek, ugyanakkor a külföldi kutatók számára is lehetőséget kíván biztosítani a töredékek tanulmányozására. Hatalmas előnye az adatbázisnak, hogy a nyomtatott változat facsimiléihez képest már minden töredék minden oldaláról színes, nagyfelbontású képet tudunk mellékelni a leírásokhoz, a makulatúrákat is beleértve.

A kutatócsoport ezúton is szeretné köszönetét kifejezni azoknak a társtudományok szomszédos területein dolgozó kollégáknak, akik az egyes részterületek adatainak pontosításához segítséget nyújtottak és nyújtanak. Boreczky Anna, a kutatócsoport művészettörténész tagja a díszítések, Czágány Zsuzsa, Gilányi Gabriella és Szoliva Gábor OFM a zenei notáció, Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem. pedig a kánonjogi töredékek meghatározásában segítenek bennünket. Ugyancsak hálával tartozunk az adatbázist megálmodó és használható formába öntő informatikus kollégák, elsősorban Kisdi Bálint és Gyetvai Gergely lelkesedéséért, nyitottságáért és segítőkészségéért, amivel lehetetlent nem ismerve, a legapróbb részletekig igyekeztek megvalósítani az elképzeléseinket.

Nagy örömünkre szolgál, hogy több mint negyven év elteltével immár nemcsak könyv alakban, hanem a modern kor kívánalmainak megfelelő formában, adatbázis keretében is az érdeklődő szakmai közönség elé tárhatjuk eredményeinket. Távolabbi célunk a csoport gondozásában álló adatbázis országos hatókörűvé tétele, a régi könyveket őrző egyházi és világi intézményekkel, könyvtárakkal és levéltárakkal való együttműködés keretében.

¹⁹ Vö. MEZEY 1973.

Hivatkozott irodalom

- Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, szerk. Madas Edit. A katalógustételek szerzői KÖRMENDY Kinga, LAUF Judit, MADAS Edit, SARBAK Gábor. Esztergom–Bp., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2021.
- BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti Latini*, Vol. 1: *Codices. Latini medii aevi*, Bp., OSZK, 1940.
- CZAGÁNY Zsuzsa, *Antiphonale Varadiense s. XV*, I–III, Bp., BTK Zenetudományi Intézet, 2019 (Musicalia Danubiana, 26).
- Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis*, Recensuit Ladislaus Mezey, Bp., Akadémiai, 1989.
- Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, Recensuit Ladislaus MEZEY, Bp., Akadémiai, 1983.
- HENDE Fanni, *Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek = Turul*, 91(2018), 2, 64–80.
- HENDE Fanni, *Újabb töredék a Zalka-antifonáléból = Magyar Könyvszemle*, 138(2022), 111–115. <https://doi.org/10.17167/mksz.2022.1.111-115>
- Katalog der mittelalterlichen Handschriften in Esztergom: Die Bestände der Kathedralbibliothek, der Erzbischöflichen Simor-Bibliothek und der Stadtbibliothek*. Hrsg. von Edit Madas. Bearbeitet von Kinga KÖRMENDY, Judit LAUF, Gábor SARBAK. Deutsche Fassung von András VIZKELETY. Esztergom – Bp., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2022.
- KISDI Klára, *Egy tizenkét darabos PAZL Varjú Elemér hagyatékából, Lambachi kódextöredékek az OSZK-ban = Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 253–278. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.253-278>
- LAUF Judit, *Pseudo Ptolemaeus Centiloquium Vácott, Néhány jelentős kódextöredék a Váci Egyházmegyei Könyvtárban = Litteris vincimur*. I. Scriptorium Konferencia Vác, 2017. május 11–12, szerk. Boros István, Takács László, Bp., Szent István Társulat, 2018, 187–196.
- LAUF Judit, SARBAK Gábor, *Kódextöredékek Vácott = Hármaskönyv, A váci katolikus papság és értelmiség identitáskeresése a 18–19. században*, szerk. Boros István, Bp., Szent István Társulat, 2018, 31–53.
- MEZEY László, *A Fragmenta codicum szabályzata = Magyar Könyvszemle*, 89(1973), 211–213.
- Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi Nationalbibliothek (Cod. Lat. 450–556)*, Hrsg. von András Vizkelety, Bp., Akadémiai, Országos Széchényi Könyvtár, 2007.
- Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Hrsg. von András Vizkelety, Bp., Akadémiai, 1993.
- Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, Hrsg. von András Vizkelety, Bp., Balassi, 1998.
- Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. Hrsg. von Edit Madas, Bp., Akadémiai, 2006.

KISDI KLÁRA